СТАРІ ЛЮДИ

Споминки з мого молодого віку

Оповідання

(Миколі Федор. Федоровському)

В селі у нашому сусідили два старих діди: козак Степан Славир і "государственный крестьянин" Дем'ян Пухир; в обох їх сріблясті широкі бороди, а голови немов попелом посипані. Сусідили отсі діди, мабуть, ще з прапрадідів: двір повз двір, город з городом, сад біля саду. Соха з Дем'янового колодязя стояла на Степановому задвірку. Гарбузова гудина з Дем'янового городу перевисала через Степанову лісу й слалася біля його головатої капусти; а Степанові соняхи схиляли свої золоті голови до Дем'янової тичкової квасолі, що п'ялася попід лісою по тонких тичках і, буцім, надила Степанові соняхи лицятися до неї. Річ певна, що Славиреві соняхи женихалися з Пухиревою квасолею, хоча вони впродовж цілого літа — година скрізь годину — бачилися і вдень і вночі, разом мокли на дощі, разом сушилися й грілися на сонці, пестилися при місяцю, сумували серед темної ночи; але ніколи-ніколи, не то що не ворогували, не сварилися, навіть ніколи важким духом одно на одного не дихали. Ніколи листаті руки соняхів не доторкнулися до ніжних голівок квасолі; ніколи й довгонястий стручок квасолі не видзьобав ніже єдиного зернятка з соняхів.

Між садами дідів стояла доволі висока ліскова загата. Груші й яблуні давно вже попереростали загату й гілля Славиревих яблунь гойдалися через неї, ніби кланялися Пухиревим грушам. Верхи опортів, путівок, шлапаків, дуль, сапіжанок та краснобочок, мабуть, незгірш за мене, дивувалися, не тямлячи — на що між ними стоїть ота загата? Вже-ж вони

не посваряться, одно на одного не кинуться, на що-ж їх розгорожено? Хіба на те, що пням Славиревих дерев не можна було дивитися й розмовляти з цівками Пухиревих дерев так, як дивляться-ромовляють тільки поверх загати? А вже, коли розгорожувати, думав я собі, так треба-б було такого височезного плетня, щоб через його жодної деревини не було видко; щоб гілка до гілки, листок до листка не то не доторкалися, а навіть і не бачили одно одного. Так яка-ж і кому з того була-б вигода?

Самі діди бачили й добре тямили, що загата "не до діла".

— Виходить воно якось неяково, Степане! — говорить було Дем'ян, — буцім-би ми один одного стережемося, наче злодій злодія... на що у нас отся загата?

— Справді так, вона непотрібна, — згоджується Дем'ян, — та нехай вже до свого достоює; не ми її клали, не нам її й руйнувати; нехай, заким сама впаде.

— Чи нехай, то й нехай: кругу тільки вона нам надає...

— Не без того... надає... та вже більше ходили, менше ходити... нехай собі стоїть...

— Та сількись!.. нехай... а все-ж зайва кружина.

"Кружина" та виходила от з чого. Траплялося, шо великий вітер так розгойдає верхи дерев, що яблока чи груші з одного саду падають через загату в другий. Вітер — річ звичайна — часто-густо шкодить садовині, оббиває її зеленцем. Діди пильнували не користуватися з такої шкоди. Крий боже! Усю оббиванку, усю падалицю, що з одного саду упаде було в другий, кожен дід збирав окремо в кошик, чи в решето. Позбирає й однесе до "свого хазяїна" та й скаже:

— На, Дем'яне, чи Степане, бери! Бач скільки твого налетіло до мене...

Отож, коли-б не було загати, так зробив-би кілька ступнів через межу і годі, а тепер "ходи навкруги!.. мало хіба — через двір, вулицею, знов двором"...

Славир споконвіку козак. Козакував колись і Пухирів, батько, але коли він помер, так Дем'ян "ходив тоді ще без очкура" й його, малу дитину-сиротину, якийсь "шолудивий пан взяв та й підвернув під себе в кріпацтво". Дем'ян, дійшовши певного віку, почав позивати пана, відпозивав собі волю і сказано йому приписатися в "государственные крестьяне".

Обидва мої діди віком були трохи чи не ровесники.

— Скільки вам, діду, літ? — спитаю було Степана.

— А святий його знає! мабуть, я вже з літ вийшов. Тоді, як хранцуза ми воювали за те, що він, недовірків син, Москву спалив, так я тоді вже настоящим парубком був; а тоді, як князь Рєпнін козаків скликав на ляхів, я вже вдовів: тоді моя доня — Оленка, нехай вона царствує! — на десятій весні була. От який мій вік, не малий!..

Дід Дем'ян про свої літа каже було: "Як померла цариця Катерина, так я тоді вже в отого "шолудивого панка" за козачка бігав. Наче отсе зараз бачу рейтузи того шолудивого! Наче отсе зараз чую, як він було лементує: "Царице наша! мати наша! на кого ти нас покинула..."!

За моєї пам'яти обидва діди вдовіли. У Степана тільки й свічі й воску було, що одиничка Оленка: взяв він до неї приймака; діждав двох унуків. Під халеру року 1855 і Оленка й її чоловік пішли на той світ, ще й старішого сина з собою взяли. Лишилася у діда єдина внука Настя; він сам її вигодував і зростив. Визирала собі Настя славного парубка під свої

мислі й побралася з ним. Жили вони наче ті голуби; та на дітей їм не поталанило, не благословив господь Настю дітьми. Дід з того вельми сумував: "без дітей, каже було, й хата, і двір, і сад пусткою віють: живого життя не бачиш і не тямиш на кого дбаєш".

Дід Дем'ян брався вже не молодим. З чотирьох дітей зросло двійко: сина взяли в москалі, й під баталію на Чорній Річці його вбито. Доня Галя побралася з убогим наймитом, зайдою, "мабуть, чи не волоцюга він був з панських".

Приймача те хазяйнувало три роки, та не пайдило якось йому в хазяйстві: плуг волів здох; пару коней цигани вивели; до того й жінка була людина хоровита, неробітниця: "тільки те й знала, що квоктала"... Занудився дідів приймак і поплентався аж на кубанські степи талану шукати. Дем'ян довго не пускав його, казав йому: "батька покинеш, так і сам загинеш", а він не послухався: настерний такий був; пішов та й не вернувся, наче в воду канув. Люди з нашого села, кому судилося міряти шляхи босоніж по Кубані, не однакові звістки приносили про того Павла Коломазниченка: хто казав, що він пристав до козаків, пішов з ними під черкеса, а черкес йому голову зняв; а хто, знов, розповідав, що Павло спізнався з якоюсь там "холдейкою", та біля неї й прикипів... Певної звістки не було. Раз якось спитав я у діда Дем'яна:

— Де ваш Павло?

Дід покрутив свого сивого вуса й нехотя мовив:

— Не скажу, куди його занесло. Раз вітка одірвалася од живого дерева — мусить вона засохти, згинути...

На постать і на вдачу діди мої трохи скидалися один на одного, але геть більш різнилися.

Степан був дідок шпаркий, гонкий, наче очеретина, але кремезний, при силі. А вже Дем'ян так і присадкуватий, і оклецьковатий, ходив проквільно, перехлябисто з боку на бік і тупцьовато. Ступить, неначе товкачем в ступі гупоне. Кажуть, колись він був людина говірка, весела, на все село співака. Я його таким не бачив, а скільки зазнаю — все він наче суворий, зажурений. З того часу, кажуть люди, відколи "пропав" Павло, а Галя почала вбиватися за ним, так і дід Дем'ян не тим став. Мабуть Галіна журба переняла й охмарила і його старе серце. А може сама старість так вже причавила його. Річ звичайна, що старість навкруги себе на все дивиться тужливо: сучасне її журить; пришле здається темним, ненадійним. Бувають люди вдачі супротилежної, та таких на омаль.

Степан Славир належав до останніх. І в душі, і в очах у його завжди було ясно, наче проти сонця; на тварі у його я ніколи не спостеріг тьмяної сутіни, а раз-у-раз була твар його така привітна, ласкава, буцім весняна веселка грає на їй і спускається з його думного чола високого на сиву бороду; мабуть, у серці у його не було такої щілини, щоб тудою пролізла яка журба — негодь осіння; мабуть, весна огрійлива, як закублилась у Степановому серці ще за-молоду, так і замурувалася там навіки...

Що було однакового в обох дідів — так се добрість до людей, прихильність до правди, огидливість до пиндючности, до несправедливости, до гнобительства й до гнобителів,-тільки що Дем'ян, трохи чи не наумисне, часом вдавав з себе людину різку, а вже що-що так любив він змагатися. Не позмагавшись, він було ні до чого не пристане! І ні з ким він так завзято не змагався, як з Славирем! Було, аби отсе Степан слово — Дем'ян проти його десять, і почнуть змагатися, аж доки Степан не скаже:

— Ну тебе к богу! У мене вже аж язик заболів... Годі!.. бери люльку, а я огню викрешу.

Степан — людина жвава — змагався палко, часом було аж почервоніє, і руки й ноги у нього говорять і всього його движки беруть; а

дід Дем'ян, неначе той лід, і голосу не підведе вгору; все однаково — рівно веде. Сидить инколи на стелюзі, обручі струже (він бондарював) та повагом і пускає слово по слові: коли Степан притихне, Дем'ян знов його зачепить і, часом, пустить таке шкулке слово, що той аж підплигне. Любив таки Дем'ян дратувати... От і мого діда, отця Корнія, було, часом так роздратує, що той, на що вже був людина душі рахманної, а не витерпить і гуконе:

— Геть собі к Іродовому батьку!

Отже, хоч як змагалися Дем'ян з Степаном, а ніколи вони не сварилися; ніколи один на одного важким духом не дихали; річ певна — через те, що змагалися вони єдине на те, щоб в усякому разі "дійти до святої правди". Цілий свій вік шукали мої діди правди, та ледве чи й знайшли її.

Селяни наші обох дідів вельми шанували, хоча слухалися більш Дем'яна. Звісно, що між селянами були й недобрі, занозисті люди; одначе, таких було дуже мало й вони не верховодили в громаді...

В нашому селі після того, як скасовано кріпацтво, стало дві громади: стара — козача і нова — "панська", себ-то з визволених кріпаків. Звісно, в останній не можна було з першого разу завести добрий лад: часом старі інстинкти кріпацтва відбивалися тут дуже різко: кожне з недавніх кріпаків лізло верховодити, а через те без сварки та без лайки не обходилося. Як тепер бачу, серед "панської" громади Мусія Тхора: на лихо собі й людям, він служив при панах і, не скажу вже за що саме, лютував на них, та оту свою лютість переніс і на всіх, хто не хотів іти укупі з ним в справах громадських. Поради свої на громаді він висловлював якось зневажно до людей, але не спроможен був знівечити, або хоч притаїти в собі того лукавства й нещирости, які вигодувало в душі у його кріпацтво. З козаків ніхто його не любив; у козачу громаду він не ходив і не можна було; а в "панській" чимало коверзував, аж доки Славир і Пухир не взяли його так на глузи, що він небавом і село наше покинув.

Раз якось треба було обом громадам порадитися про полагодження шляху. Тхір і почав заходитися з своїм крутійством, а Дем'ян слухав, слухав та й каже до його:

— Чи правда, Мусійку, що тебе панська телиця привела?.. — значить ти теличчин син...

Люди й підхопили се слово, та з того часу ніхто Тхора инак і не називав, як "теличчин син".

Приязно, так приязно, що й не сказати, жили Степан з Дем'яном. Коли чого було бракує у Степана, він іде в комору до Дем'яна і бере, що йому там треба.

Не було такої днини, щоб вони не бачилися, а скоро бачилися, то вже-ж хоч на хвилинку, а позмагалися. Не змагалися діди мої тільки в день сповіді й причастя. Коли не було у которого часу зайти до хати та "залюбки" побалакати, вони хоч через тин перекинуться словом. А в свято, чи в неділю, вони вкупі йшли до церкви; в церкві ставали попліч під криласом, говіли завжди на одному тижні, звичайно, на страсному.

По обіді в свято та в будень під гулящий час, коли погожа година, діди сидять було під брамою на днедавній дубовій колоді, що ще Степанів батько вивіз на вал у млин, та не спромігся на камінь, так колода та так і "зазимувала й зимує може цілу сотню літ".

Наш сад виходив головами саме проти дворів Славиря й Пухиря, я було сяду собі в саду й слухаю балачку дідів. Розмовляли вони голосно, а перевулок був вузенький, тихий, майже не проїзний, тим-то мені добре було чутно кожне слово дідів:

— Добре отсе діло люлька! — каже, було, Славир, — тютюн веселить серце чоловікові. Спасибіг тому, хто вигадав тютюн.

— Се ти сатані так дякуєш? — питає лукаво Дем'ян.

— Се не його діло.

— Саме й є його!... ніхто як не він і вигадав тютюн.

— Хто се тобі сказав?

— Сам знаю...

— А подумай, де-б сатана садив тютюн? у його-ж плантацій нема.

— Мало у його куп'я по болотах.

— На куп'ю тютюн не ростиме.

— У сатани — скрізь ростиме.

— А сам сатана по-твойому є на світі?

— Біс його знає... Вже-ж хтось греблі рве!

— Греблі рве божа сила.

— Ще що вигадай! — божа сила творить, созидає, а не руйнує... Вік прожив, а такого не чув, щоб божа сила греблі рвала....Яка се дитина тобі сказала?

З сього слова й займуться мої діди! Один доводить, що чортів зовсім нема, що чорти — баб'яча вигадка; а другий твердить, що коли-б чортів не було, так би "ордій" не вичитували й "не ізгоняли" бісів. І договоряться діди до того, що обидва сплюнуть, перехрестяться й порозходяться, читаючи: "Да воскреснеть бог"" .

Другим разом Степан було почне:

— Чи помічаєш, Дем'яне, люди наші наче псуватися починають?

— І не думають.

— А то хіба нічого, що дівчата починають горілку вживати?

— Люлька погасла, — промовить Дем'ян, ніби він про дівчат і не чув, і флегматично прочищає протичкою люльку; потім бере з саківок тютюн, тре його між долонями, набиває люльку, бере її в зуби й захожується кресати огню. Искри летять, але губка не займається.

— Відсиріла...

— Дивись — чи не на дощ.

— Вгадав... Колись таки буде й дощ.

Нарешті губка зашкварчала. Дем'ян кладе її в люльку, придавлює нігтем, а Степан знов своє:

— Псуються люди... благочестія меншає... А з чого воно так? Ну, скажи?

— Вже-ж з чого більш, як не з жиру.

— А може і з злиднів... сутяжно жити.

— Людей намножилося...

— Говори!.. Коли людей побільшало, так і праці людської більш стало: більш праці, більш і достатків...

— Зроду-віку сього не чув! Де се ти вигадав, щоб там було більш достатків, де більше ротів?..

— Скрізь на світі так: більше ротів, більше й рук...

— Гм! що з того! ціни на все ростуть швидче, ніж робочі руки... Пригадай, голово: коли ми були парубками, так було за трояка? [1. 10 копійок] які шкапові чоботи ушквариш! Тепер таких і за три карбованці не справиш!.. Або й горілку візьми: було за сороківку [2. 10 копійок] півкварти тобі шинкар насипле, а тепер за такі гроші й губ добре не помочиш...

— Горілка що!... байдуже...

— Вино веселить душу...

— Вино єсть блуд... Тьфу! коли-б на мене — я-б усі шинки знівечив, спалив...

— Не поможе... Та й де-б тоді люди зайве жито дівали! Ой голово, голово! достань розуму хоч з-за халяви та й подумай, де-б люди зайве жито дівали?

— Жито?

— Еге!.. та ще під добрий урожай?

— Гм!.. не всі-ж орють і сіють; є такі, що й зовсім землі не мають, а щось вони їдять... от вони й куплять зайвину...

— Всього не переїдять; більш того не з'їдять, скільки в утробу влізе, а останнє куди...

— Жиди куплять.

— А жидам на що воно?

— Жиди місце знайдуть...

— Нехай! а яка тоді ціна буде? по п'ятаку за мірку?

— Дарма! Хліб дешевий, так і все дешеве: сіль, і дьоготь і ремінь...

— А податки?... а подушне?

— То вже инша річ; то не від людей...

— Звісно...

Дід не договорив, що там "звісно", бо тієї саме хвилини підійшов до них соцький Наум Кологубенко.

— Магайбіг!..

— Куди се?

Наум обперся обіруч на свій високий ціпок і відповів, чухаючи за вухом:

— Звісно... по гроші...

— Дерти?

— Не платять вражі люди, а ти бігай, наче у мене собачі ноги. Ти благаєш, а воно тобі й ухом не веде.. Одно товче: "нема! ні з чого"...

— Так ти що?

— Звісно що: грабуватиму...

— А коли нічого?...

— Вибиватиму...

— Не поможе...

— Хлосту та другу, так поможе...

— На се громада не пристане, — мовив Степан, — се не людське діло...

— Не пристане, так нехай сама за його платить, а моє діло править. Он за Довбнею — скільки вже!

— А дітей скільки у Довбні?

— Дев'ятеро... так на що ж він стільки наплодив?

— А худобчина яка у його?

— Звісно яка!.. та се не моє діло... Прощавайте.

Наум пішов далі, а Степан до Дем'яна й каже:

— Справді-б заплатить гуртом за Довбню?

— Не гріх би було, чоловік тяжко убогий.

— Запиває трохи...

— Не з добра... Хата позаторік димом пішла... По гривні з душі і чоловіка-б визволили.

— Гривня та не які гроші, але, бач, сьогодні скинемося на Івана, завтра й Петро того захоче, а за ним піде і Хамченко, і Кравченко, і Отеса й инші... На всіх не настачиш...

— Не доладу твоя річ! Чи бачив ти коли, щоб людина хотіла убожіти? Хто собі ворог!.. А порятувати чоловіка треба в усякій біді... Одначе — час до хати.

Діди порозходяться, а завтра знов зійдуться під загатою; знов змагаються, сердяться, але до сварки ніколи не дійде у них. От вже як круто було повернуло у них за межу на сіножаті, але й тут вони не посварилися.

Межували ото в нашому селі землі. Се давня дуже справа. Люди зазнали з того чимало халепи. Звісно — темнота така, а ланцюжники ті скрізь однакові... часом не без помилки: у кого землі побільшало, у кого поменшало, а инде й зовсім земля "попропадала". Пропало два упруги і в діда Степана.

— Де моя земля ділася? — питає він у ланцюжника.

— За линію вийшла, — каже той.

— А де та линія? покажіть мені, нехай я побачу, яка вона.

— Дивись.

Показали йому на плані, він там нічого не розбере; а вони — хи-хи-хи!

На весні Степан розпитався по селу, у кого з людей ще земля "попропадала", та й — заходився був шукать "линії". Дійшов до самого Чернігова й побачив, що земля за линію не виходила; де була, там і лишилася, тільки ланцюжники поперегонили її в другі руки. Таким чином і Степанове коноплище, і Дем'янів підмет взяли та й "перескочили" до підпанка Трегубенка.

Степан до Трегубенка:

— Верни моє коноплище.

— Я його не сам взяв; мені його "по положенію", а ти, діду, йдеш проти "положенія", — значить бунтуєш; за се, часом, і Сибіру коштують.

І почав Трегубенко людей лякати та юдити на Степана... От-от би зробили з Степана "бунтовщика", та вже мировий наш вступився... А Трегубенко — хоч і лиходій, але тхір... Зрозумів — де дуб, де береза, і покинув юдити, але коноплища не вернув.

Зазнав Степан з того межування ще й другого лиха. Сіножать вимежували йому на болоті, межа в межу з Дем'яновою. Межу проводили літом, коли на болоті води не було. Плугом пройшли розпругу по суходолу. В-осени, а потім і на весні, як пішла вода, так і засмоктала, злизала ту межу. Немов на гірше лихо, межу провели не просто, а коліном, через що Дем'янова сіножать врізалася трохи в Степанову.

Прийшла касовиця; межі тієї й сліду не знати, та ще як на те-ж, літо випало дощове; з болота вода не зійшла; косили в воді.

Не відаю, чому Дем'ян спізнився з косовицею й почав її тоді, коли Степан своє вже покосив і на суходіл повиносив.

Глянув Дем'ян і каже:

— Що отеє з Степаном сталося? Чи не рішився він? Де в його очі були?.. Гляньтеся — в моє вкосився!

— Чи справді? — дивується Степан.

— Подивись сам!... В моє заліз.

— І не думав.

— Може й не думав, та не думаючи й заліз! Хіба тобі не в тямку, де межу проведено?

— Отам саме й проведено, де я викосив.

— Там, та не там!..

— Дивись: я пройду по межі.

— Ану-ну! Йди, я придивлюся.

Дем'ян іде болотом, а Степану у слід його:

— Годі, годі! і не думала й не гадала тудою межа йти! Годі! не топчи дурно підошов.

Дем'ян спинився, глянув наперед, приставив долоню до чола, щоб сонце очей не сліпило, подивився навкруги, поміркував і каже:

— Справді, чи не помилився я. Скажи мені от-що: чи коліно доходило до отієї розкарякуватої верби? Мабуть не доходило.

— Не згадаю! може й доходило.

— А може й ні...

— Нехай! а проте коліно починалося проти дупленастої верби?

— Наче-б то, що й так!...

— Виходить тоді, що ти вкосився?

— Може й вкосився.

— Не "може", а таки так.

— Нехай! так що?

— Значить гріха приняв!

— Не приймав.

— Хіба чуже косити — не гріх?

— Ну, нехай і гріх, — так що?

— Як-же воно буде з сіном?

— Якось воно буде. Сіном тобі верну...

— Як-же ти вгадаєш, скільки треба сіна?

— Я твого не візьму, а свого не дам. Не то що копиці, а й жмені єдиної чужого добра з на свою душу не візьму! Нехай воно скисне. Треба нам правди дійти.

— Авже-ж треба.

— Треба ждати, доки вода спаде, тоді по сухому слід знайдемо.

— Вона може й на те літо спаде, а у нас з тобою смерть не за плечима, а перед очима... Помремо з гріхом... Так не годиться...

Діди замовкли й задумалися... Знати, що слова: "гріх, правда, смерть" мають у них глибоку й велику вагу...

Заким діди мої мовчки поважно міркували, та міркуючи зітхали й хрестилися, косарі косили.

Минуло доволі часу, діди все мовчали; нарешті Степан глянув на небо, перехрестився й мовив:

— От-так дожились! зроду-віку чужою порошиною не покористувався, а тут перед смертю — дивись, що випало, — в чуже вкосився... Гріх який і сором! Се так дияволів отой чортяка з ланцюжником підвели мене.

— Ти-ж казав, Степане, що чортів нема, — уколов Дем'ян. —От бач "нема", а він взяв та з болота на тебе й "пугу"!

Степан ніби того не чує й каже:

— Не умисне, а все-ж воно чуже... гріх; не по правді... Помилка, треба-ж її полагодити.

— Звісно, треба.

— А хто винен тому?

— Ланцюжники...

— Ледве чи так! вода засмоктала межу, — вода й винна.

— А воду хто дав?

— Годі тобі "хтокати: хто — да хто? ти кажи — як нам розійтись по правді?

— Верни чуже, та й квит.

— Скільки-ж тобі вернуть?

— Не скажу! не вгадаєш! Часом переберeш — гріх, не добереш — шкода... треба по правді, по сущій, по щирій...

— Нехай буде копиця... Береш?

— Не візьму.

— Хіба мало?.. Бери, визволи мене з гріха.

— Ні. Степане! так не можна: шкода мені тебе, та шкода й себе... Гріха чужого на себе не хочу. Забирай усе, що накосив, та зробім певні прикмети — доки ти косив, щоб на те літо знати було.. От я, біг поможе дожити, і почну косити з того місця, де ти тепер скінчив.

— Ні, і так не рука!... Добре, як доживемо до того літа, а як ні? — як я тоді буду? З чим я стану перед богом за твоє сіно? Ти тільки подумай про се? Прийду я з гріхом на душі, а мене святий Петро з першого митарства та в пекло на саме дно!

— А ти-ж казав колись, що пекла нема, — знов уколов Дем'ян.

— Ти говори не про пекло, а про сіно... Ну, нехай буде по-твойому, що ми доживемо до того літа, а як ти знаєш, що й на те літо вродить така сама трава? Буде рідша, твоє перейде не по правді... Тут не наша воля...

— Звісно, на все воля божа...

— І з межою як воно? Самі не розберемо, нехай нас люди розведуть. Здаймось на громаду...

Прийшла осінь. Якось в суботу по обідах зібралася громада. Скоро скінчили пораду в справах громадських, зараз виступили Славир з Пухирем.

— Розведіть нас, люди добрі!

— Позиваєтесь? — спитав писарина.

Діди й руками, і ногами: — Крий нас, мати божа! Цур та пек тим позвам! ми по-сусідськи... Правди шукаємо, та своїми головами не знайдено. Громада розумніша за нас: нехай вона покаже нам правду...

В громаді, як звичайно, загули чмелі: одні за Степаном, другі за Дем'яном. Піднявся галас: той тому, а той другому завдає брехні!

— Я сам при тому був, як ланцюжники вели межу, власними очима бачив і заприсягну, що межа була отак, як дід Степан каже, — гукав Іван Гриб.

— Та й я-ж був при тому й мені не повилазило... Мій плуг тоді саме чергував, я й за плугом ішов, і от вам хрест святий, Що межа була отак, як дід Дем'ян каже, — гомонів Овсій Москальчук.

— Брехня!

— Забреши ти з собаками.

— Заскигли ти з ними, та ще з скаженими!

— Бодай у тебе в животі скиглило!

Дід Степан швидче шапку на голову та:

— Тікаймо, Дем'яне, до господи! Бач, до чого договорилися! Почали шукати правди, а на собак звели. Ходімо швидче. Не наше на коші мелеться.

— Було наше, та чортяка звів на чуже.

Не дала громада ради; тільки й договорилися до того, що "не нам дідів судить; нехай їх бог розсудить, порадить і напутить".

Діди на тому не заспокоїлися: думка про "чуже" мулила їм, не давала спати; вони жадали правди; їм хотілося, щоб чужий хто вирік їм: хто з них вчинив не по-правді й як їм розвестись за те сіно?

За кілька тижнів прийшли діди до отця Корнія: той порадив їм іти до мене, щоб я "роздивився по плану".

— Се нам не рука, — каже Славир.

— Чому? — питає отець Корній: — він же людина видающа, по планах і розбере.

— Може, пан-отченьку, воно й видюще й розбере, та не рука нам: воно супроти нас — блазня (мені тоді було 36 літ), ніяково нам... ми старі люди...

— Так ідіть в суд.

Дем'ян махнув рукою...

— Знаємо ми ту сіпацьку правду! Нехай вона скисне з сіпаками...

На провесні Дем'ян занедужав. Того саме часу прийшла в село певна звістка, що в нашому повіті заведено нові суди, "такі суди, що не судитимуть, а все миритимуть людей по правді".

Отут-то ота межа, чи ліпше мовити "сіно з чужої сіножати", замулило знов діду Степану. Знов він за порадою до отця Корнія.

— Треба, каже, хапатися та до нового суду поспішати, а то як преставиться Дем'ян, так я тоді так і зістануся з гріхом за те сіно.

— Спокутуєш перед богом, — утішає його отець Корній.

— Не дійшовши правди, не можна спокутувати, бо не знати певне — за ким з нас гріх: чи за Дем'яном, чи за мною.

— Так Дем'ян спокутує...

— А як-же він, лежачи в могилі, довідається, чи за ним гріх, чи за мною?

— Бог розбере й розсудить.

— Бог, кажете ви... Гм! у бога иншого діла доволі... Гріхи наші — се його діло; а сором перед людьми хто з мене здійме?.. От в чому уся сила. Перед богом і ви за мене заступитесь, помолитесь, а перед людьми як? Скажуть: на старості літьох на чуже сіно поквапився... Хіба се малий сором!.. Виходить на те, що треба рушати до судді... Чув я, що велено,

щоб про всіх людей і суд і закон були однакові... Так і слід. Перед судом, як перед богом — усі люди рівні. І правда про всіх людей однакова мусить бути... Зараз після Великодня подамся до суду: не кари, а правди нам треба.

Тим часом Дем'ян вичуняв. Степан невимовне радів.

На провідному тижні в середу, бачу я з свого саду, що дід Дем'ян лаштується набивати переріз. Майструє він, аж ось іде до його в холодок і Степан. Привіталися.

— Чи чув ти, Дем'яне, які тепер нові суди заведено? — питає Степан.

— Чував... Еге! от-тобі й на!.. і не вгадав: чи розмір мій зневірився, чи рука моя не туди повела, та й покоротив; пропав обруч...

— Ну-бо, Дем'ян! слухай, що я тобі кажу! Переріз твій не втече...

— Та слухаю-ж, кажи...

— Ота межа наша... треба нашу справу довести до краю...

— Час би вже давно.

— Так ти-ж нездужав.

— Та не все-ж я й нездужав... Хе! матері його лихої.. треба нову клепку...

— От ти знов за клепку! Я тобі — амінь, а ти — "од лукавого"... покинь ти отой переріз та послухай...

— Кажи, говори, я й робитиму і слухатиму.

— Я за ту межу...

— Ну? добре...

— Чи я вкосився?

— Авже-ж вкосився.

— А я кажу: ні.

— А я кажу: вкосився...

— Умирати нам треба; смерть в обох на носі, а ми за те сіно до правди не дійшли. Люди кажуть, що у нових судах сама суща, чиста як роса, правда...

— Усяка роса буває...

— Та ну-бо слухай: так от і нам би в суд...

— Позиватися!? — скрикнув Дем'ян і випустив з рук обруча... Тю-тю, Степане! чи ти при собі! Схаменись!

— Не тюкай! а то й я тюкну, та ще й свисну.

— Свищи, не свищи, а не буде жаба в борщі... так і твої суди... Знайшов, де правди шукати! бач!.. в суді...

— Треба, Дем'яне, спробувать!

— Що-ж! лизни язиком залізо на морозі...

— Ні, я не жартома... Ось ходім до судді, — нехай він розбере: за ким з нас правда?

— Тривай же! я помолодшаю, так тоді.

— Ти упируєш?...

— І не думаю, а кажу: повремени.

— Нема часу временити... Прийде робоча пора, тоді не до того...

— Все-ж і я свого кадовба не кину.

— Коли так, дак я й без тебе піду.

— Так би й давніше; аби не заблудив...

— І піду.

— Йди та не барись; а вернувшись і мені скажеш, яку там правду побачиш...

Степан пішов. До судді було верстов з тридцять; проходив він три дні. Дем'ян аж занудився, ждучи його; дуже кортіло йому знати, що скаже суддя.

— А що, — казав він, отцю Корнію, — як скаже суддя, що Степан не вкосився — що тоді?

— Нічого.

— Де-ж вам нічого! Значить тоді, що я Степана оклепав?

— Неумисне, помилився — біг простить...

— Такій старий та й помилився... Ба! чи то-ж не сором перед людьми...

Нарешті присмерком четвертого дня вертається Степан. Дем'ян, як угледів його, так прожогом до його:

— Добрий вечір!

— Добрий вечір!

Поцілувалися й сіли під брамою.

— Втомився?

— Не без того таки...

— І був?

— Був! — зітхнувши відповів Степан.

— І бачив?

— Отак, як тебе.

— Говорив?

— Все до-чиста розповів...

— А він?...

— Він?...

— Еге...

— Бодай-би я був на той час оглух.

— Хіба він що? Говори...

Степан мовчить, а Дем'ян спостерегає його, хоче з очей його вивідати, що сказав суддя, а потім перегодом і каже:

— Ну, так що судця?.. Погано?

Степан махнув рукою й відповів:

— Лучче й не питай.

— Та я й так знаю... хочеш, скажу?

— А ну-ж, ну! вгадай!

— Сказав: дурні ви...

— Наче ти там був та сам чув... як ти вгадав?

— З очей з твоїх... Що-ж ти йому?

— Нічого...

— Не сказав, що й він з таких?

— Піди вже ти скажи.

— Таки справді: не до пуття ти зробив; вже коли не добулися ми правди в громаді, годі її шукати по судах... Бач! на моє воно й вийшло! тільки ноги дурно набив....

— Та нехай! Але-ж... як воно далі буде? чи вкосився я, чи не вкосився?...

Довго змагалися мої діди й стали на тому, що коли до Маковія не пересохне болото, так викопати рів, спустити воду й знайти межу, а сіно те, хто перекосив — продать і "поставить в церкві свічку".

Одначе так не сталося. Не дожили мої діди до Маковія. Дід Степан помер в Клеччану неділю.

Дем'ян і не сказати, як за ним зажурився, засумував: що-дня до його на могилу, та не йде, а якось суне, наче в хмару повитий. Твар йому опала, аж почорніла. Тяжко він нудився, просто — мучився чоловік; та не довго. В переддень Петра й Павла преставився.

Поховали його труна об труну з Степановою.

1895 р.

У Київі.